

●

«МОЄ ДРУГЕ Я»

(До виходу «Щоденника» О. Ф. Кістяківського)

Серед видатних земляків, якими пишається Чернігівщина, чимало діячів науки. Багатогранну діяльність і особистість одного з них — Олександра Федоровича Кістяківського — професора Київського університету, правника, історика права і громадського діяча розкриває «Щоденник» вченого в двох томах, виданий «Науковою думкою».¹

Високоосвічена і культурна людина, О. Кістяківський розумів значення мемуарів як історичного джерела. Після його розмови з Я. М. Неверовим, колишнім директором Чернігівської гімназії, який прожив довге і цікаве життя, з'являється запис: «Мы, русские, бедны воспоминаниями и автобиографиями. Между тем это драгоценная часть произведений духа человеческого. Это богатый материал для будущего историка... Может быть со временем убедятся, что иная автобиография и воспоминания, человека, занимавшего самое скромное место в рядах человечества, неизмеримо важнее всех этих описаний войн, дипломатических коварств и сношений и т. п.»² Вчений занотовував події громадського і особистого життя, власну оцінку цих подій, давав характеристики численним знайомим, серед яких було багато відомих діячів. Свої записи, він вважав надто індивідуальними, пекучими, своїм другим «я», «сокровенной летописью» свого життя і своїх дум, призначеними для віддаленого потомства,³ себто для нас. Тож давайте перегорнемо сторінки «Щоденника».

У передмові до нього сказано, що О. Ф. Кістяківський народився 14(26) березня 1833 р. у с. Городищі Сосницького повіту Чернігівської губернії (тепер Бахмацького району Чернігівської області).⁴ Ці ж відомості вміщені і в інших виданнях.⁵ Але за сучасним адміністративно-територіальним поділом с. Городище колишнього Сосницького повіту належить до Менського району, а с. Городище Бахмацького району раніше належало до Конотопського повіту. Про те, що О. Кістяківський народився в с. Городищі саме Менського району, досить чітко пише і він сам, згадуючи поїздку до батька: «2-го сент. (1879 р. — Л. Л.) я сел в вагон по пути в Низковку...». Низківка — залізнична станція за 11 км від с. Городище Менського району, яку Кістяківський називає «станцією моєї батьківщини». Від неї «На паре лошадок, довольно сносных, и на простом очень неудобном возе доехал до родительского дома... Проезжая через Синявку, заехал на 3 минута к Федотову».⁶ Якщо подивитися на карту, побачимо, що шлях від ст. Низківки до с. Городища пролягає через с. Синявку того ж таки Менського району.

Звернімося до «Щоденника» знову. Після смерті батька О. Кістяківський придбав два срібні хрести для пожертвування їх у церкві, де батько був настоятелем, і зробив на них дарчі написи, тексти яких наводять: «На вечную память священника Ф. Е. Кистяковского, бывшего настоятеля Городиской Михайловской церкви с 1853 по 1866 г. Жертвует сему храму сын умершего, 10 генваря 1880 г. Александр» та «На вечную память священника Ф. Е. Кистяковского, бывшего настоятеля Городиской Николаевской церкви, с 1827 по 1853 год...».⁷ Ці храми були у с. Городищі Менського району, а Михайлівський зберігся донині, тоді як у с. Городищі Бахмацького району була церква Різдва Богородиці.⁸

Олександр був третьою дитиною і старшим сином у багатодітній родині Федора Омеляновича Кістяківського і Ірини Федорівни Есманської. Олександр Федорович любив і поважав батька. 17 січня 1880 р. він записує: «Вчера получил известие от брата Николая о смерти отца... Отец имел доброе и горячее сердце. Он любил своих детей нежною любовию. Он желал видеть в нас хороших, почтенных людей... Он любил вдохновлять нас благородным честолюбием. Это на меня имело большое влияние — доброе и дурное. Он при грошевых средствах тянулся, чтобы поддержать нас в нашем стремлении к высшему образованию... любовь его к истории наследовал и я».

На прохання сина Федір Омелянович писав спогади, які у 1895 р. були опубліковані у «Киевской старине». Спогадів про матір О. Кістяківський, на жаль, не лишив. Згадуючи дитинство, вчений пише: «Кроме учебников, я до 16 лет в глаза не видел каких-нибудь книг для чтения. Детство мое прошло среди сельской обстановки, в кругу деревенских мальчишек».¹⁰

З «Щоденника» нам стає відомо, що у 1841 р. О. Кістяківський поступив у другий клас Чернігівського повітового духовного училища.¹¹ Тут досить багато згадок про перебування в училищі і духовній семінарії, про однокашників і викладачів, про порядки і звичаї, які панували в бурсі, як-от: «...у нас было бурсацкое честолюбие считать город Чернигов не последним, так как в нем есть достаточно военных генералов и немало статских советников».¹² Принагідно записуються спогади про навчання у Київському університеті, роботу в маєтку Марковичів у с. Васьківці (тепер Срібнянського району), в Петербурзі.

1864 року приват-доцент університету св. Володимира О. Ф. Кістяківський обвинчався у Володимирському соборі з Олександром Іванівною Міпель, двоюрідною сестрою П. Чубинського; її сестра Варвара Іванівна була дружиною В. Б. Антоновича. Подружжя Кістяківських мало шістьох дітей — Володимира, Богдана, Бориса, Олександра, Ігоря, Юлія. Для них Олександр Федорович був люблячим, турботливим батьком, порадником, суворим вихователем, який боляче переживав їхні помилки: «Шесть сыновей — это число прежде в умах звенело радостно. А теперь начинаю думать за их будущее в моральном и социальном отношении».¹³

Зі сторінок «Щоденника» перед нами постає особистість, якій притаманні високі почуття гуманізму і патріотизму, загострене почуття власної гідності, вимогливе ставлення до людей, і ще більш вимогливе до себе, людина, яка намагається допомогти всім, хто перебуває у скрутному становищі — порадою, клопотанням, пошуком роботи, грішми, яка відстоює ідеали добра і справедливості, законності. «В душе моей таится пламень, горящий страстным желанием быть полезным моим согражданам, моему Отечеству. Пошлет ли мне сей удел Судьба, не знаю. Но я готов до последнего моего вздоха стремиться к осуществлению правды, пользы, чести и милости».¹⁴ «О, если бы я достиг того этического объективного состояния, чтобы мог платить за зло добром, чтобы на меня не влияли дурные и враждебные отношения ко мне других. Это мой идеал».¹⁵ Успіхам рідних, друзів, учнів він радів як власним. Своє життєве кредо професор Кістяківський намагався донести і до своїх студентів: «Я старался углубить в сердца юношей, что личность гражданина священна и неприкосновенна».¹⁶

За своїми політичними поглядами О. Кістяківський належав до помірковано-ліберальних кіл. Він був прибічником конституційної монархії, виступав проти смертної кари, активно підтримував проведення судової реформи і суд присяжних. Обурення беззаконням, свавіллям і казнокрадством чиновників, антинародним характером влади виливали-

ся в гирі роздуми про долю Росії: «Итак, идем спасать других, а у себя дома притесняем, прижимаем, распложаем бедствия. Пойдите в глубь наших провинций и посмотрите, как живет наш крестьянин, какие он испытывает бедствия и притеснения, ... какой царит произвол... Посмотрите, мы не имеем ни свободы совести..., ни свободы слова, ни личной обеспеченности... Финансы наши плохи. Промышленность не обеспечена. Чиновничество ленивое и своевольное. В службе гражданской царствует nepотизм, протекция... Пишу и думаю: что если бы услышали и узнали то, что я здесь излагаю. Побили бы камнями. Провозгласили бы изменником и врагом отечества... И за что? За то, что я имею другой взгляд на вещи; за то, что я желал бы, чтобы моя отчизна преуспевала более в славе внутренней, чем внешней, за то, что предпочитаю развитие культуры и цивилизации расширению границ, за то, что я желаю избавления русского человека от всяческих бедствий, улучшения его быта, усовершенствования его гражданственности, его личной, религиозной и экономической обеспеченности прежде и предпочтительнее гонению за доставлением такой обеспеченности другим народам, хотя и родственным».¹⁷ Він вважав, що без конституційної реформи Росія приречена на загибель.

Будучи переконаним, що ідеї соціалізму здійсняться шляхом повільного прогресу, та протестуючи проти будь-якого беззаконня, О. Кістяківський засуджував терористичну тактику революціонерів: «Ужели радикалы думают, что кинжалом и насилем можно внушить людям альтруистические идеалы, ...мысль о благе ближнего. Рост мыслей человеческих не остановишь, но и не ускоришь. Это единственный закон, которого не должны забывать ни теперешние правительства, ни ныне действующие радикалы. С другой стороны, правильное распространение новых убеждений есть великое дело, посредством которого совершится преобразование самого устройства человеческого».¹⁸

Ще перебуваючи на державній службі у Петербурзі, О. Кістяківський зблизився з українською громадою, був помічником редактора «Основи» В. М. Білозерського.

У 70-х роках XIX ст. він відійшов від активної діяльності у київській Громаді через незгоду з ідеями і тактикою М. Драгоманова. А з 1882 р. знову став її активним діячем. Сторінки «Щоденника» рясніють роздумами про долю українського народу і українську національну ідею. «Не подлежит ни малейшему сомнению то, что украинофильству предсотит большая будущность в Южной России»,¹⁹ — тому що: «...чтобы задушить украинофильскую идею, нужно задушить малороссийский народ. А разве это возможно?».²⁰ А ось яким чином, на думку О. Кістяківського, повинна діяти українська інтелігенція, чого прагнути: «Я настаиваю, чтобы украинофильству дано было направление исключительно практическое местное, чуждое драгомановских увлечений. Следует все силы направить к тому, чтобы народное самопознание проникло во все слои, во все классы общества. Прозелитизм украинофильства должен сделаться первою и исключительною задачею. Драгоманов мечтал создать социалистическое, радикальное украинофильство. Я же думаю о создании украинофильства как национального сознания. Украинофилом должен быть каждый житель Малороссии. Землевладелец и домовладелец, фабрикант и ремесленник, купец и кабатчик, священник и ученый, педагог и народный учитель, арендатор и поселянин — все и каждый должен быть сознательным украинофилом... Каждый, работая в своей сфере, на своем поприще, на котором его поставила судьба, должен быть националистом».²¹ Проголошуючи необхідність активної цілеспрямованої діяльності на українській ниві, Кістяківський вважав, що майбутнє України з Росією, яка рано чи пізно має стати, на шлях політичних свобод. Цілісність натури вченого, його намагання робити кон-

кретну справу, а не виголошувати промови повною мірою стосується і українського питання. Так, ми бачимо його намагання залучити передплатників для «Киевской старины», участь у проведенні вечорів вшанування Т. Шевченка, М. Лисенка, М. Кропивницького, впорядкуванні могили Кобзаря, через нього В. Симиренко передавав кошти на підтримку в еміграції М. Драгоманова, видання українських книжок тощо. Віддаючи належне своїм однодумцям, автор «Щоденника» з сумом пише про непорозуміння і чвари серед і так нечисленної української інтелігенції, про помилки, які дають зброю їхнім ворогам, про їхню неорганізованість, марнослів'я.

У «Щоденнику» чимало прикладів заборон української літератури і преси, пісень і вистав. Щоб показати, до якого абсурду доходила влада, наведемо запис розмови О. Кістяківського з В. В. Тарновським, яка відбулася на квартирі вченого у січні 1877 р.: «Речь шла о бессмыслице преследования всего малороссийского. По сему поводу он (В. Тарновський — Л. Л.) рассказал, что в то время, когда он ходил в малороссийском костюме, раз к нему придрался полицейский чиновник. Он от него отвязался тем, что никаким законом ношение малороссийской одежды не запрещено и что тайные повеления для него не обязательны».²²

Для чернігівських істориків і краєзнавців неабиякий інтерес становлять сторінки з інформацією про події в краї: діяльність губернського земства, єврейські погроми у Ніжині, випадки переслідувань і адміністративної висилки, народні звичаї тощо. Кістяківського глибоко вразила своєю жорстокістю, беззаконням смертна кара Дмитра Лизогуба, «вся провина якого полягала тільки в тому, що він належав до соціал-демократичної партії»,²³ він знову і знову повертається до цієї події: «Меня так поразила казнь Лизогуба, что я продолжаю вести беседу о нем, чтобы выяснить обстоятельства его виновности и казни. Могилянский, который лично его знал, утверждает, что это был человек скромный, аккуратный, не бойкий и средних способностей. То же мнение о нем высказывал на днях и Владимирский-Буданов... Он отзывался о нем, как о человеке тихом, скромном, молчаливом, недалеком, которого эксплуатировали радикалы. Он давал деньги не для того, чтобы совершено было то или другое насилие, то или другое убийство, а по сочувствию к социал-демократическим идеям, из желания поддержать того или другого бедняка. В проникновенности его идеями народолюбия нет никакого сомнения. Одевшись в свитку и смазанные сапоги, он вел жизнь самую скромную. Нередко видели его с легким чемоданом в руках, идущим пешком на вокзал железной дороги. А это для наших демократствующих дворян, проживших батьковщину, а потом живущих в долг кажется удивовижу... казнь Лизогуба есть последствие либеральной болтовни и правительственного беззакония, легкомыслия и напуганности».²⁴ «Еще один эпизод, связанный с памятью Дмитрия Лизогуба. У него опекуном был Греков, исправник Городнинского уезда. У Грекова есть дочь, которая любила покойного Дмитрия, да и Лизогуб ей вторил. Когда несчастный юноша был казнен, молодая девушка была безутешна. Об этом дознались жандармы. Пошла переписка. Греков лишился места. Симпатии дочери к казненному деятелю стоили отцу места, которое он заслужил долговременною службою».²⁵

О. Кістяківський був знайомий і з родиною Миколи Івановича Кибальчика — батьком і братом Степаном, у якого він був репетитором.²⁶ Він залишив спогади про В. Білозерського, Ф. Вовка, П. Куліша, О. Лазаревського, О. Ліндфорса — брата С. Русової, О. Русова, ін.

«Щоденник» містить також цікавий матеріал, що характеризує наукову і педагогічну діяльність вченого, порядки в Київському університеті.

Кістяківський. був одним з перших представників «філософсько-історичного» методу наукових досліджень, видатним вченим у галузі кримінального права, почесним членом Санкт-Петербурзького і Московського університетів.

Науковий доробок вченого становить близько 70 праць,²⁷ найбільш відомі «Исследование о смертной казни», «Элементарный учебник общего уголовного права. Часть общая», «Права, по которым судится малороссийский народ, с приложением исследования о сем своде и о законах, действовавших в Малороссии». Його докторську дисертацію «Историко-догматическое исследование о пресечении обвиняемому способов уклоняться от следствия и суда» колеги вважали найбільш значним явищем російської юридичної літератури.

До кола його наукових інтересів входили також історія і етнографія, в першу чергу проблеми суспільно-правових відносин. Він розробив ґрунтовну «Програму для збирання юридических обычаев и народных воззрений по уголовному праву», створив відділення звичаєвого права при Київському юридичному товаристві, наполягав на відкритті такого відділення при університеті, надрукував кілька статей. За праці по звичаєвому праву Кістяківський був нагороджений срібною медаллю Російського географічного товариства. Проте рання смерть не дозволила завершити розпочату роботу.

Збираючи відомості про побутування звичаєвого права, розшукуючи в приватних і державних архівах юридичні документи, списки «Прав, по которым судится малороссийский народ», вчений спілкувався і листувався з багатьма людьми. Серед його чернігівських кореспондентів були М. Я. Могилянський, член Чернігівського окружного суду, М. О. Константинович, голова Чернігівської губернської земської управи, В. В. Порскалов, директор Новгород-Сіверської гімназії, О. І. Ханенко, керуючий державним майном Чернігівської губернії, краєзнавець, І. Л. Шраг, адвокат, громадський діяч, інші. До речі, перший і останній були учнями Кістяківського. Інформацію про їхні взаємовідносини також можна знайти на сторінках «Щоденника».

Значно полегшує роботу з цим ґрунтовним науковим виданням наявність іменного і географічного покажчиків та словника рідкоживаних слів і термінів.

Насамкінець зауважимо, що ми не знайдемо імені О. Кістяківського ні в «Історії міст і сіл України. Чернігівська область», ні в енциклопедичному довіднику «Чернігівщина», немає в Чернігові і вулиці Кістяківського чи меморіальної дошки на будинку колишньої духовної семінарії. Тож, можливо, на часі віддати належне людині, яка, за словами сучасника, посідала «вельми почесне місце в історії розумового розвитку України».²⁸

Джерела та література:

- 1 Кістяківський О. Ф. Щоденник. 1874—1885. У двох томах. — Т. 1. — К., 1994; Т. 2. — К., 1995.
- 2 Щоденник. — Т. 1. — С. 451.
- 3 Там само. — Т. 2. — С. 338.
- 4 Там само. — Т. 1. — С. 7.
- 5 Український Радянський Енциклопедичний словник. — Т. IV. К., 1987. — С. 90; Каліба Д. П. Відомі діячі культури, науки, політики Прмдесення. — Чернігів, 1995. — С. 59; інш.
- 6 Щоденник. — Т. — С. 502.
- 7 Там само. — Т. 2. — С. 29.

- 8 Историко-статистическое описание Черниговской епархии Кн. 6. — Чернигов. 1874. — С. 357.
- 9 Щоденник. . — Т. 2. —С. 29.
- 10 Там само. — Т. 2. —С. 402.
- 11 Там само. — Т. 2. —С. 163.
- 12 Там само. — Т. 2. —С. 119.
- 13 Там само. — Т. 2. —С. 402.
- 14 Там само. — Т. 2. —С. 252.
- 15 Там само. — Т. 2. —С. 248.
- 16 Там само. — Т. 2. —С. 102.
- 17 Там само. — Т. 2. —С. 250.
- 18 Там само. — Т. 2. —С. 617.
- 19 Там само. — Т. 2. —С. 165
- 20 Там само. — Т. 2. —С. 393.
- 21 Там само. — Т. 2. —С. 455.
- 22 Там само. — Т. 2. —С. 290.
- 23 Там само. — Т. 2. —С. 517.
- 24 Там само. — Т. 2. —С. 524—525.
- 25 Там само. — Т. 2. — С. 87.
- 26 Там само. — Т. 2. — С. 339.
- 27 Библиографический указатель трудов А. Ф. Кистяковского // Киевская старина. — 1895. — № 1. — Отд. 1. — С. 38—43.
- 28 Фойницкий И. А. Ф. Кистяковский как криминалист // Киевская старина. — 1895. — № 1. — Отд. 1. — С.88.

